

KAZIMIERAS GARŠVA

TARMIŠKOS TAUTOSAKOS TRANSKRIBAVIMO PRINCIPAI

J. Balčikonis yra atlikęs nemažą darbą, nuo 1907 m. tarmiškai užrašydamas tautosaką, ją versdamas iš kitų kalbų į lietuvių kalbą ir spausdindamas. Iki šiol aktualus ir jo nurodymas, kad „tautosakos rinkimas [...] reikalauja didelio atsidėjimo ir mokėjimo. Jei kas jos turi pririnkęs, bet blogai užrašęs ar nesutvarkęs, tai menka jos vertė“¹.

Tvarkant O. Bluzmienės (kilusios iš Pėsvalio raj. Talačkónių k.) tautosakos rinktinę, užrašytą šiaurės panevėžiškių tarme, teko įsitikinti, jog nėra visuotinai priimtų tarmiškos lietuvių tautosakos transkribavimo principų, o ir esantys gali būti tobulinami. Liaudies kūrybą renka įvairaus išsilavinimo ir polinkių žmonės, o geriausią užrašymo būdą kartais sunku parinkti net kalbininkui.

Dar 1969 m. tautosakos leidinių kalbos tvarkytojas K. Aleksynas rašė, jog „daug problemų kyla, skelbiant tautosakos tekstus visuomenei. [...] Vis labiau bręsta reikalas šiuos klausimus plačiau ir rimčiau pasvarstyti“². Užrašant ir spausdinant tautosaką, kyla trys fonetinės problemos: 1) kaip kūrinių užrašyti – tarmiškai ar bendrine kalba, 2) kiek tarmės ypatybių atspindėti – visas ar tik jų dalį ir 3) kokiais ženklais žymėti tarmės garsus.

„Nurodymų tautosakos rinkėjams“ instrukcijos teiginį, jog „tautosakinėje medžiagoje negalima nieko savavališkai keisti ar taisyti“³, ne visai atitiko kitas to paties leidinio nedrąsus teiginys: „gerai mokant vietinę tarmę, pageidautina tautosakos tekstus užrašinėti tarmiškai“⁴. Išėitų, kad aplankytos tarmės nemokantis (o tokie – dauguma rinkėjų) ir nenorintis vargti su specialiais ženklais gali viską savo nuožiūra versti į bendrinę kalbą. Dėl korektūros klaidos panašiai suformuluotas teiginys praslydo net į oficialią instrukciją⁵, nors puikiai žinoma, jog tarmės keitimas neretai sugriauna net natūralų dainos skambesį⁶. Rašyti, pavyzdžiui, *vištos* vietoj *viðštos* „vištôs“ yra tas pats, kas vietoj *pamiródyk* – *man paródyk*. Tik pirmasis iškraipymas priklauso fonetikos lygmeniui, o antrasis – morfologijai. Vėlesnėje

¹ Balčikonis J. Rinktiniai raštai. – V., 1978, t. 1, p. 83.

² Aleksynas K. Vienu kitu liaudies pasakų tekstologijos klausimu. – Kn.: Liaudies kūryba. V., 1969, p. 250.

³ Nurodymai tautosakos rinkėjams. – V., 1958, p. 6.

⁴ Ten pat, p. 11.

⁵ Aleksynas K. Tautosakos kūrinių užrašymas. – Kn.: Kaip rinkti liaudies kalbos duomenis (Metodiniai patarimai). V., 1973, p. 10.

⁶ Lietuvių liaudies dainynas. Vaikų dainos. – V., 1980, t. 1, p. 7.

tautosakos rinkimo instrukcijoje kalbiniai reikalavimai buvo suformuluoti tiksliau, bet, taikantis prie nepatyrusių rinkėjų, irgi nepakankamai griežtai („Teksto vertė bus didesnė, jei jis bus užrašytas, išlaikant bent tas tarmės ypatybes, kurias įmanoma išreikšti bendrinės kalbos rašmenimis“⁷).

Bendrine kalba tikslinga spausdinti literatūrą vaikams. Kituose populiariuose leidiniuose, mūsų nuomone, tarmiškai reikia pateikti bent dainas (kai tarmė smarkiai skiriasi nuo bendrinės kalbos, pasakojamąją, kartais ir smulkiają tautosaką galima leisti ir bendrine kalba, keičiant tik dėsningus garsų pakitimus). Mokslinius leidinius reikėtų rengti tarmiškus. Kad tarmės fonetika yra vienas svarbiausių tautosakos savitumo požymių ir nelabai apsunkina kūrinio suvokimą, rodo mūsų etnografiniai ansambliai. Tiksliai užrašyta tautosaka yra vertingas šaltinis ir kalbininkams.

Nuo autentiško tautosakos garsyno nukrypstama dviem atvejais: palyginus su bendrine kalba, nežymint papildomo ženklo ir, žymiai dažniau, tą patį ženklą žymint kitaip. Abiejų rūšių nukrypimai atsiranda sąmoningai ir nesąmoningai. Pavyzdžiui, dėl paprastumo tautosakininkai nežymi balsių pailgėjimo, bet jį nesunkiai galima numanyti.

Autoriai, praleidžiantys kai kurias fonetikos ypatybes (pavyzdžiui, pridėtinį *j*), aiškina, kad jos esančios neesminės ir tokia yra bendrinės kalbos norma. Bet skaitomas ne bendrinės kalbos, o kurios nors tarmės tekstas, be to, priebalsis *j* pridedamas ne visose šnektose. Apie esmines ir neesmines šnektos ypatybes nelengva spręsti, dėl to tas pats pridėtinis *j* vienoje (tais pačiais metais išleistose) knygoje žymimas⁸, kitose – nežymimas⁹. Mat tradicinėse lietuvių dainose *j* dažnai ne tik pridedamas prieš priešakinės eilės balsius, bet ir įterpiamas tarp dviejų priešakinės ar užpakalinės eilės balsių, pvz., *pajáuga* „paaugo“. Tiems, kurie norės tą dainą tiksliai išmokyti dainuoti arba tyrinėti jotavimo liekanas, tas reiškinys bus svarbus.

Fonetikai mažiau nusikalstama, nežymint priebalsių skardėjimo ar duslėjimo, taip pat jų praleidimo samplaikose, balsio *e* prieš kietąjį priebalsį platėjimo. Šiose pozicijose garsų ypatybes dažniausiai galima numanyti. Duslieji priebalsiai (priešdėlyje *iš-* ir t. t.) prieš skardžiuosius nesuskardinami labai retai. Kiek daugiau perdėtas (kaip reikiant nepatyrinėjus) teiginys, jog priešdėlinio ar sudurtinio žodžio dėmenų sandūroje, taip pat susidūrus proklitikui ar enklitikui su savarankišku žodžiu, iš dviejų vienodų ar supanašėjusių priebalsių tariamas tik vienas. 1985 m. apklausus 36 V kurso lituanistus, vien *isigañdo*, *usnigo* sakė tik 17 (47%). Senų žmonių kalboje, mažiau paveiktoje rašto, toks tarimas dažnesnis, bet vargu ar kada nors siekė 100%. Kad gretimi panašūs priebalsiai gali išlikti, yra rašęs dar A. Salys, apie tai užsiminama ir akademinėje „Lietuvių kalbos gramatikoje“¹⁰. Šnektose, visiškai sutrumpinančiose priešdėlį *i-* ir vietoj jo neįsivedusiose priešdėlio *ant-* (pavyzdžiui, panevė-

⁷ Patarimai tautosakos rinkėjams (Metodiniai nurodymai). — V., 1974, p. 5; 1940 m. J. Balio išleistame „Tautosakos rinkėjo vadove“ (K., p. 61–76) plačiai aptarta paprastoji ir net mokslinė fonetinė rašyba.

⁸ Daukantas S. Žemaičių tautosaka. — V., 1983, p. 9.

⁹ Lietuvių liaudies dainynas. Vestuvinės dainos. — V., 1983, t. 2, p. 9; Čiulba ulba sakalas. — V., 1983, p. 8.

¹⁰ Lietuvių kalbos gramatika. — V., 1965, t. 1, p. 116.

žiškių), skiriamos poros *išoka* „išoko“ – *iš.oka* „iššoko“ (priebalsis *š* antrajame žodyje šiek tiek ilgesnis) ir ypač – *isiāk* „išėk“ – *išsiāk* „iššėk“. Pastaruoju atveju (kai šalia eina skirtingos kokybės priebalsiai), aiškiai tardami ir norėdami skirti prasmę, priebalsį *š* visiškai (ar asimiliuodami į *s*) gali išlaikyti ir dalis rytų aukštaičių (širvintiškiai), pietų dzūkai¹¹. Visur žymint tik du ar vieną priebalsį, realūs faktai niveliuojami ir kalbotyra netenka reikalingų duomenų. Be to, tautosakininkai priebalsių praleidimą paprastai žymi dviejų žodžių sandūroje (plg. *an tēvelio dvaro* ir t.t.)¹², to paties nuosekliai nežymėdami žodžio viduje.

Gera būtų žymėti ir balsio *e* platėjimą prieš kietuosius priebalsius. Kitaip skaitytojas, norėdamas atstatyti autentišką tartį, turi galvoti, kokios tarmės tas žodis ir kokioje pozicijoje yra balsis *e*. Be to, prieškirtiniuose skiemenyse šis balsis retkarčiais gali būti ir nepaplatinamas. Šiaurės panevėžiškių tarmėje toje pačioje kirčiuotoje pozicijoje (prieš kietąjį priebalsį) į *o* platėja ir balsis *i* (plg. *lėp* „lipi“ – *l'òp* „lipù“), taigi žymint balsio *i* platėjimą, nuosekliai reikėtų žymėti ir *e* platėjimą.

Kalbos požiūriu tobulai parengtos šiaurės panevėžiškių tautosakos masiniu tiražu kol kas neišleista nei bendrine kalba, nei tarmiškai (panašiai, matyt, yra ir kitų sudėtingesnių tarmių). Spausdinta: „*O jūs šuns šuns, kam suėdėt visas bandels!*?“ (tarmiškai *O jūs šun's' šun's'*, *kam suėdēt vioss bundials*, o į bendrinę kalbą ne viskas atstatyta); *mūsų laukai šalime* (= šalimais), *tokio tai dieną* (= tokią tai dieną), *pas man* (= mane), *ji* (= jin), *per* (= par) ir t.t.¹³

Kad galima autentiškesnį, pilnesnį tautosakos variantą įrašyti ir į magnetofono juostą bei iššifruoti, matyti sugretinus du O. Bluzmienės dainos variantus¹⁴.

1

Išėjo senelis
Išgarglino,
Užmušė žvirblai,
Užpluncino.

Pripešė plunksnelių
Dvi bačkelį,
Prisūdė mėselės
Dvi rėčkelį.

Atėja dvariškis
Dvaran varyti,
Norėja žvirblelį
Visą praryti.

2

Išėje senelis',
Ižgarglina,
Užmoše žvėrblai, } 2
Užploncina.

Pripešė pluksneliu
Dvė bačkiales,
Prisūde mėsiales } 2
Dvė rėčkialės.

Ateje dvariškis'
Dvaran varyt',
Norėje žvėrblai(i) } 2
Visò praryt'.

¹¹ K. Morkūno, J. Karaciejaus informacija.

¹² Lietuvių liaudies dainynas, t. 2, p. 74, 170, 174, 198–202 ir t.t.; Čiulba ulba sakalas, p. 173, 180, 194, 205 ir t.t.

¹³ Bluzmienė O. Apie turgus ir žmones. – Kn.: Liaudies kūryba, t. 1, p. 201–203.

¹⁴ Pirmasis užrašytas 1965 m. (Lietuvių liaudies dainynas, t. 1, p. 270–271), antrasis – 1984 m. (K. Kalibato) ir 1985 m. (K. Garšvos).

Iškepe šlaunele,
Iščirškino,
Priryde dvariškių,
Prisprogdino.

Iškepė šlauniale
Iščirškina,
Priryde dvariški,
Prisprógdina. } 2

Kai kurie kvalifikuoti tautosakininkai gal mano, jog tarmės specifikai parodyti kūrinyje užtenka išlaikyti vieną kitą tarmiškai ištartą žodį. Toks tekstas kalbos požiūriu kiek naudingesnis už užrašytą bendrine kalba, bet dėl šnektos jis klaidina¹⁵.

Teisindami tarmiškos tautosakos užrašymo ir spausdinimo klaidas, folkloristai dažnai perdeda bendrinės kalbos poveikį tarmėms. Iš tikro jokio didesnio poveikio daugelio senų žmonių tarčiai bendrinė kalba nėra padariusi. Bet kai užrašinėtoji suprantamesnė ir parankesnė bendrinė tartis, ne vienas pateikėjas kiek įmanydamas pradeda taikytis prie „mokyto“ užrašinėtojo. O turėtų būti atvirkščiai. Iš karto reikėtų žmogų išpėti kalbėti, kaip jam yra įprasta ir nieko negražinti. Bet kai dainose, retkarčiais ir pasakojimuose bendrinės kalbos formos įmaišomos natūraliai, jų keisti, kaip pabrėžia tautosakininkai, nereikėtų (J. Balčikonis dainų tekstus dzūkindavęs¹⁶).

Blogiausia, kai tarmei sąmoningai prirašomi kitų šnektų garsai. „Lietuvių liaudies dainyne“ panevėžiškių galūnės balsis *e*, kilęs iš *ā*, žymimas *ia*, nors taip iškraipoma tarmė (atviroje galūnėje balsis *e* būna tik uždaras) ir vietoj vienos reikalingos raidės rašomos dvi. Nenorint rašyti tarmiškos galūnės *-e*, kiek geriau būtų žymėti bendrinės kalbos galūnę *-o* — tada nebūtų kuriamos nėsamos formos ir klaidinamas skaitytojas. Redaguojant leidinio kalbą, apibendrinta daugelio rytų aukštaičių (širvintiškių, anykštėnų, uteniškių, vilniškių) galūnė. Bet panevėžiškių sakiniuose *Oi tu moteriške, Ar nematei kiškia?*, *Dave sūria*¹⁷ galūnės balsiai *e* visiškai sutampa, o rašomi skirtingai (*e* ir *ia*).

Nereikėtų ir sutrumpėjusių nekirčiuotų balsių žymėti nosinėmis raidėmis ar ilgaisiais balsiais. Dar kartais balsis *o* rašomas *u*, *e* — *i*, *u* ir t.t., pvz.: *botagų, kuokų, tų liepelį*¹⁸, *lini* (= liūnė) ir *pan*.

Panevėžiškių galūnių žodžiuose *vaice* „vaikė“ ir *vaikė* „vaikė“ vienodai (balsiu *ė*) žymėti negalima. Ženklu *ī* išsiversti neįmanoma, nes tas balsis būna ir po kitų priebalsių. Geriau būtų garsą *e* žymėti ne ženklu *ė*, bet įprastu ir suprantamu *e*. Tautosakininkai galėtų vartoti supaprastintą kalbininkų transkripciją, kur naujos raidės ir nebūtų *e*, *u*, ilgumo (pvz., *a*, *a*.), minkštumo (*l'*) ženklai.

Aiškiausia yra, kai tekstas be išimčių užrašomas taip, kaip girdimas — kaip kalbama aiškiuoju stiliumi (nepraleidžiant tik gretimų žodžių vienetų priebalsių,

¹⁵ Dar 1976 m. „Literatūroje ir mene“ siūlėme šiaurės Lietuvos tautosakos neužrašinėti pusiau dzūkiškai, bet tas kreipimasis liko be didesnio atgarsio. Leidžiant tautosakos knygas, kalbininkai kviečiami konsultuoti, bet ne į visas jų pastabas atsižvelgiama.

¹⁶ Ambrasas-Sasnavas K. Paminklas Druskininkams ir profesoriui. — Kalbos kultūra, 1985, sąs. 48, p. 64.

¹⁷ Lietuvių liaudies dainynas, t. 1, p. 251, 508 ir t.t.

¹⁸ Ten pat, p. 109, 234, 235, 607.

pvz., *vaikas sakė*). Moksliniuose leidiniuose, bent jau turinčiuose ir kalbinį profilį, tikslinga neatstatyti praleistų ir suskardėjusių arba suduslėjusių priebalsių. Tokia rašyba jau buvo vartota, skelbiant tautosaką A. Baranausko (1922), „Tautos ir žodžio“ (1923, 1924), „Lietuvių kalbos tarmių (chrestomatija)“ (1970) leidiniuose, „Joniškėlio apylinkių šnektos tekstuose“ (1982). „Druskininkų dainose“ (1972) garsinio rašybos principo tikriausiai be reikalo vėliau daug kur atsisakė ir J. Balčikonis. Trumposios galūnės nebuvo keičiamos nosinėmis, siauras *e* – atviru *ia* ir S. Daukanto (1846), kitataučių A. Šleicherio (1857), A. Leskyno ir K. Brugmano (1882), A. Becenbergerio (1882), A. Niemio ir A. Sabaliausko (1912) bei kituose tautosakos leidiniuose¹⁹.

Šiame straipsnyje svarstyta galutinė išspausdintų tautosakos kūrinių forma, nesigilinant, kiek ją lėmė užrašytojas, leidykla ir kitos sudėtingos teksto rengimo aplinkybės. Prastai ir vien ranka užrašytų tekstų, suprantama, dažniausiai nebeįmanoma tinkamai suredaguoti, bet magnetofono įrašus reikėtų daugiau tikslinti. Kaip klasifikuojant tautosakos kūrinius, rengiant kompetentingus paaiškinimus niekas negali pakeisti folkloristo, šifruojant dainos melodiją – muzikologo, taip galutinį žodį dėl teksto kalbos gali ir turi tarti dialektologas²⁰.

ПРИНЦИПЫ ТРАНСКРИПЦИИ ДИАЛЕКТНОГО ФОЛЬКЛОРА

Резюме

Ю. Бальчиконис с 1907 г. записывал на разных диалектах фольклор, переводил его с других языков на литовский и публиковал („Песни Друскининкай“ изданы в 1972 г.).

При записывании и подготовке к печати фольклорных сочинений возникают три вида фонетических проблем: 1) как сочинение записать – на представленном диалекте или на литературном языке, 2) как отразить особенности данного диалекта – полностью или частично, и 3) какими знаками обозначать диалектные звуки.

В изданиях научного профиля целесообразно отразить все основные особенности диалекта: не реставрировать непроизносимых, а также озвонченных или оглушенных согласных, обозначать расширенные гласные *i*, *u*, *e*, (= *ō*, *o*, *ā*) и т. д. Недопустимы непоследовательное отражение и извращение фонетических особенностей: написание *ia* вместо *e* и т. д. Оправданы лишь те элементы других диалектов и литературного языка, которые в силу определенных причин произносятся самим информантом; не следовало бы обозначать сокращенные безударные гласные носовыми буквами или долгими гласными, вместо *o* писать *u*, вместо *e* – *i*, *ы*, *ē* и т. д.

¹⁹ Cituojama pagal: Aleksynas K. Lietuvių liaudies dainų kalbinės stilistinės ypatybės. – Kn.: Literatūra ir kalba. V., 1971, t. 11, p. 32–281.

²⁰ Už vertingas pastabas esu dėkingas K. Aleksynui ir B. Stundžienei.